

# EPILOG

## PAGMUMUNDO NG BAGO SA PANITIKAN O KUNG PAANO HINDI NA ISILANG PA ANG LUMA

DR. ROLANDO B. TOLENTINO

*Editor*

**T**aong 1999 nang pagnilayan ko ang paksa na may kahalintulad na titulo na “Mga Bago at Experimental sa Kasalukuyang Panitikan” para sa isang kumperensiya ng manunulat sa Vigan. May ilang kagyat na realisasyon ako mula sa sandaling ito. Una, wala palang nareresolba ang mga kumperensiya ng manunulat, walang depinitibong naisasara kahit napakaraming isyu at konsern ang binubuksan. Paratihan pa ring naroroon pati nga ang mga tila malalimang tema na nakapalaot sa “isyu at konsern.” Noon pa man hanggang sa kasalukuyan at tulad ng sumpa, magpakahanggan. Ang mahalaga pa rin sa mga kumperensiya ng manunulat—na parang mahirap i-imagine dahil hindi naman sanay sa sibil at dekorum ang pagkatao ng manunulat, at mas sanay sa inuman na mas malayang dumadaloy ang idea’t saloobin—ng kasaysayan ng

idea ng tinatalakay na isyu at konsern, pagkaunlad (na siya ring anomaliya sa developmentalismo dahil isinasaad ang pana-panahong progresyon kesa pagkaantala at diskontinuwidad) ng diskurso ng tinatalakay na isyu at konsern, at kung gayon, tila heuristiko kaysa pragmatiko ang isinasaad ng anumang talakayan sa mga kumperensiya ng manunulat.

Mahalaga pa rin ang usaping heuristiko dahil tanging sa pandaigdigang pananaw at ideolohikal na perspektiba ng panitikan (ang resepsiyon, at produksiyon ng resepsiyon sa karanasan nito) at ng malikhaing pagsulat o simpleng panulat (ang produksiyon, at resepsiyon ng produksiyon ng karanasan nito). Ang ibig kong sabihin rito, tanging sa heuristiko nagkakaroon ng praktika ang panitikan at pagsulat. Hindi

tinatanggal na mayroon naman, kundi sa antas ng “proto-” o panimulang pagtatangka sa anumang praktika ng heurismo, tulad ng proto-nasyonalismo ng mga akda ni Francisco Balagtas o proto-modernismo ng mga maiikling kuwento sa maagang yugto ng introduksiyon nito sa kolonyalismong Amerikano, at sa antas ng konjektural, tulad ng nasyonalistikong imahinaryo na kahit pa iilan lang ang kopya ng mga subersibong nobela ni Jose Rizal na nakarating sa bansa, kahit pa may agresibong sensura sa panahong ito, kahit pa sa Kastila ito naisulat, ito pa rin ang nakapagpasiklab ng diwa (reformismo at himagsikan) na anti-Kastilang kolonyalismo kahit pa iilan lang ang nakabasa nito.

Ang ikalawang realizasyon, sablay ang anumang titulo na may salitang “kasalukuyan” dahil nagbabago, gumagalaw at nagtatapos ito. Ang tangi kong naging rekurso para maibsan ang balahong ito ay pagnilayan ang konsepto ng bago at luma, eksperimental at tradisyonal, kasalukuyan at nakaraan. Parang mga pangungusap ang naalaala ko at paninindigang walang bagong-bago dahil hindi naman nagsisimula ang bago sa wala; tanging may bagong luma na latak ng kalulumang bago o lumang bago na sinusustina ng kapital ang luma para manatiling tila bago pa rin—sa ngalan pa rin ng heuristiko ng praktika sa panitikan at panulat. Ang pagkaunawa ko, para magkaroon ang anumang pagninilay hinggil sa panitikan at panulat ay kailangang nasa poder ito ng heurismo (pagdudulot ng mapagkalinga [enabling] na pagkatuklas at pagkatuto ang mga nasa loob ng mga ito hinggil sa kanilang mga sarili at kolektibidad), dito lulutang ang praktika ng anumang intelektuwal na diskusyon at natural

na mag-eetsa-puwera sa mga intelektuwal na pagbabate dahil nga wala itong heurismong magdudulot ng praktika ng pagkaunawa at pagkatuto — na hindi nga kasama rito ang gratipikasyon lang para sa sariling gratipikasyon (art for art’s sake) at pagiging mind fuckers (art for art’s sake pa rin).

Uncanny na pagkatuto ang ikatlong realizasyon—hinggil ito sa kapasidad para sa pagkatha, pag-akda, paninipat, pagsusuri, at paglalagom ng panitikan at panulat, lalo na ng bago at eksperimental. Sa break sa naturang kumperensiya, dumalaw kami sa bahay (mansiyon) na naging museo ni Padre Jose Burgos na naka-display ang mga serye ng drawing at pinta hinggil sa Basi Revolt noong 1807. Gawa ng magsasakang si Esteban Pichay Villanueva, nagladlad ang 14 na panels ng katutubong realismo’t nasyonalismo ng mga imahen na nagsasaad ng pamamayanang nag-aaklas laban sa kapangyarihang i-monopolisa at labis na buwisan ang karapatang uminom ng basi. Komisyonado si Villanueva ng mga Kastila para sa serye ng imaheng may sentimyentong anti-aklas. Ang ginawa ni Villanueva na serye, na sinasabing parang stations of the cross—o progresyon ng pasakit, pighati at luwalhati—ay hindi gawing talunan ang mga nag-aklas; bagkus, mag-iwan ito ng sentimyento ng pagkamatwid at pag-asa.

Dalawa ang takeaway ko rito. Una, may isinasaad din ang iba pang sining at artista sa pag-unawa ng kalakaran sa panitikan at panulat. Hindi kaya (pang) tapatan ng serialidad ng kumperensiya ng manunulat ang singularidad (kahit pa serye) ng representasyon ng sining biswal sa

isang pag-aaklas. Natuldukan na ang una, ellipsis pa ang huli o continuing saga—wala pang lubos na closure sa tutuldok ng mga isyu at konsern ng panitikan. Sa pagkakataong ito, imahen at visualidad ang higit na mapagpasya sa sustenibilidad ng bago at eksperimental. Mas makapangyarihan ang pagtatangka ni Villanueva at ng mga artista sa sining biswal dahil mas malinaw ang paghihinuha, pagtatangka sa subersiyon, lalo na mismo iyong nasa ilalim ng poder ng estado. Naisasaad ang artikulasyon ng kapasidad sa representasyon, kapasidad na magakda at magmundo ng bago at eksperimental lampas sa kahilingan ng kasalukuyan at estado — estado ng kasalukuyan at kasalukuyang estado. Ang hindi (lubos) na magawa ng manunulat, kayang akdain at bigyang representasyon ng artista sa sining biswal, lalo na kung figuratibo at realismo, at hindi abstraksiyon ng abstraksiyonismo. Kapag nagtangka ang manunulat sa pagtanim at pag-ani ng mga salita para sa isang konkretong subersibong praxis, hindi lubos na malinaw ang proyekto sa dalawang antas: sa antas ng paglalahad o subersiyon sa porma na babalangkas, sa subersiyon sa laman, at sa antas ng efficacy o kung may tama at panama.

Ano ba ang isinasaad ni Rizal sa *El Filibusterismo*, na hindi pa handa ang mga mamamayan hangga't hindi sila nagkakaroon ng malawakan at malalimang edukasyon? Ang anarkismo ba na isinasaad ng modernistang pagtatangka sa nobela at sa laman ng ikalawang nobela ni Rizal ay nakakapaghudyat ng subersiyon? Paano magiging subersibo kung ang mga nobela ni Rizal ang una't nananatiling gahum sa nobela? O kung subersiyon ito sa panitikan, sa laman

lamang ba dahil wala pa ngang porma na pagbabasehan ng pagtatangka sa subersiyon? Gaano rin kabisa ang pagtatangka na magbalikwas sa panitikan at magpabalikwas sa kapwa? Sa tula namang "Prometheus Unbound" ni Ruben Cuevas (Jose F. Lacaba), na bubuo ang mga letra sa bawat simula ng linya ng islogang ipinagbabawal na pampublikong ihayag na "Marcos, Hitler, Diktador, Tuta," ay malinaw ang subersiyon. Pero gaano pa rin kaepektibo't katapang — na nalampasan na sa pampanitikang antas dahil dating detenidong politikal ng diktadoryang Marcos ang mismong naglabas—sa antas ng makapagbalikwas sa kapwa, kahit pa o lalo na sa kapwa manunulat at manggagawang kultural? Ang pagtalaga ng mapa ng karanasan ba ang isyu at konsern ng efficacy o bisa ng panitikan at panulat?

At ito ang ikalawa kong takeaway sa pagtunghay sa mga panel ni Villanueva: na ang usaping bisa o kapangyarihan ng sining — kasama ang usaping panitikan at panulat — na aktwal at pragmatikong makapag-ambag sa panlipunang pagbabago ay nakatalaga sa isyu ng nabigasyon, ang pagpalaot sa inaakdang karanasan batay sa aktwal, tunay at historikal na karanasan, kahit pa ito'y katha, kuwento, tula, drama, at maging personal na sanaysay. Tulad sa propensidad sa nailapat na neorealismo sa indie cinema na a-day-in-the-life-of o slice-of-life lamang ang kayang tunghayan — at dahil na rin sa usapin ng moda ng produksiyon na nakabatay sa limitasyon sa pondo at likhang demand ng PPP (Private Public Partnership) ng pagpopondo rito para sa iskedyl ng pagpapalabas sa likhang-festival — ay kaya lamang palautin sa pang-ibabaw at pabalat

na antas: hindi kayang iresolba sa realismong antas sa isang mala-epikong dramatikong pagbabanyuhay ang bigat ng panlipunan at historikal na pagkasadlak ng mga tauhan sa kanilang predikamento ng sandali at paratihang nauuwi sa tahimik na pagsasaulit at repetisyon ng kasalukuyan. Walang pagtakas kundi pagpapatuloy lamang ng pang-araw-araw.

At ito ang kayang antigin ng sining, ang i-mapa ang historikal na karanasan ng mga totoo at katha ng indibidwal para danasin ng tumutunghay, tagapakinig, manonood at mambabasa. Sa kaso ng pelikula, maramihan ang kayang antigin ng damdamin para sa intelektuwal na dating ng emosyon kumpara sa purong emosyong mamamayani sa komersiyal na pelikula. Sa kaso ng indie cinema, ang conversation sa converts at convertibles hinggil sa maluwag sa kalooban na pagtanggap — paglikha na tao rin pala ang subalternong mga buhay, nilalang at karanasan sa karalitaan at kasalatan. Sa kaso ng panitikan at panulat, ang diyalogo na meron palang ibang kalakaran at kapamaraan upang madanas ang pagiging tao at makatao, mga kakaibang lunduyan sa emosyon, dama at danas. Samakatwid, mga sirkerong lahat ng panitikan para makakuha ng atensiyon, makapukaw ng damdamin, makapagmapa ng bagong pagdama at pagdanas: ang mga manunulat bilang tumutulay sa alambre, kumakain ng apoy, mga sirena't taong gagamba, mga baklang nagpapatakbo ng pagtaya sa roleta, mga nagpapatakbo ng ruweda't caterpillar.

Less-travelled na mapa ang inaalok ng panitikan. Ang texto sa Watsapp,

Liwayway, romcom ng Star Cinema at iba pa — kahit pa imposibleng maganap at nagaganap pa ang pangakong happy ending — ay hindi less-travelled na mapa dahil mapa ito ng kita ng negosyo't kapital. Walang kritikalidad na saktong maaasahan at inaalok ng mga tekstong media na ito. At panitikan at panulat ang may special offer nito: ang gawing intelektuwal ang mambabasa, dalhin sa antas sa tulong ng mga aparato ng edukasyon, panitikan at media, na mayroon pang ibang isinasaad ang akda kaya nga napsil itong ituro, ipalihan, saliksikin, isadula, isapelikula, gawan ng musika at iba pa. Nagsasaad ang mga panel ni Villanueva at bawat akdang pampanitikan at panulat ng mapa at predikamento ng karanasan: paano dadamahin at dadanasin ang isang bagay na maaaring ordinaryo't ekstra-ordinaryong natutunghayan? Paano rin ito iintelektuwalisa — gawing may lapat o hindi, lampas sa pagdama't paglalahad ng mapa ng buhay at pagkatao ng tauhan sa panitikan, halimbawa, at mambabasa't mamamayan sa aktuwal na lipunan? Magpaisip ang papel ng panitikan at panulat — maglahad ng plataporma ng buhay, magtanong, makipagdebate, maglahad ng alternatibo't oposisyonal na diskurso. Kung hindi ito kayang gawin ng panitikan at panulat, hindi ito panitikan at walang saysay ang panulat.

Ang dekada 80 ang huling maaaring maipang yugto ng panitikan. Malinaw ang mga organisasyon at kilusang pampanitikang nag-aakda ng mulat na karanasan para sa panlipunang pagbabago. Ang pagiging anti-diktaduryang Marcos ang nagbuklod sa manunulat at organisasyon sa panahong ito, o sa mas malabnaw na antas, ang pagiging anti-Marcos. Para

sa tula, ang Philippine Literary Arts Council (PLAC) para sa mga makatang nagsusulat sa Ingles at Galian sa Arte at Tula (GAT) para sa Filipino, ang TELON sa dula, at Katha sa maikling kuwento. Mayroon ding PLUMA (Pambansang Linangan at Ugnayan ng Manunulat) na nakabase sa Polytechnic University of the Philippines at kinabibilangan ng mga kasapi ng Agos sa Disyerto, ang mayor na puwersa ng manunulat. May paninipat sa panitikan at panulat bilang may kahilingang iangat at gawing inobatibo ang porma sa antas na kayang saklawin ang masalimuot na panlipunan at historikal na tagubilin sa sarili at lampas pa rito, sa bayan. Malinaw din ang papel ng pambansang demokrasyang kilusan sa paggabay at pagpapayabong sa protestang sining, panitikan at panulat, lalo na sa paglawak ng realismong panlipunan (social realism) sa mural, effigy, tematikong eksibisyon, dulansangan, dulang may panlipunang kamulatan, progresibong pelikula, at panitikang nakikiisa sa pakikibaka ng sambayanan. Malinaw din ang pag-alagwa ng sining at panitikang lihim sa panahong ito, at ang mas hayagang panawagang pagsapi sa rebolusyon sa pamamagitan ng rebolusyonaryong sining at panitikan.

Mahalagang italaga ang mga kilusang pampanitikan dahil ang mga ito ang nag-aangat ng diskurso ng panitikan at panulat ng bansa. Kung art-for-art's sake dati at literature and society — pawang may mobilisasyon ng artikulasyon at halimbawang panulat ang dalawang panig na ito — panulat bilang protesta ang naitalaga ng dekada 80 para sa panlipunang pagbabago. Sa burgis na publikong espero, malinaw ang pakikiisang hanay sa mga panawagang lampas sa panitikan at panulat lamang, na may

silbi at papel ang panitikan at panulat sa kahalintulad na pakikiisa ng mga manunulat at mamamayan laban sa diktaduryang Marcos, anti-Marcos, at imperialismong si Marcos ang papet—pawang may malalalim na kaibahan at makauring pagsusuri hinggil sa naturang problema at preskripsiyon para sa pagbabago. Mga manunulat na malalapit na magkakaibigan ang bawat grupong nabanggit at may sistema ng mentoring ng mas nakatatanda sa mas nakababata, may regular na publikasyon, at may network ng suporta sa kapwa manunulat at iba pang gitnang uri — hanggang sa isang punto na humantong sa sangandaan, ang panawagan ng ilang prominenteng manunulat na sumuporta sa snap election at pagtakbo ni Marcos. Naging mapanghati ito bilang hudyat na may namuong liberalismo sa mga hanay ng manunulat — na dati na palang may kaibahan ng makauri kundi man progresibong politika sa labas-masok ng ilang prominenteng manunulat sa poder ng Malacañang: bilang mga historyador, makata, press officer, speech writer, o simpleng may ugnay kundi man malapit sa mag-asawang diktador.

Sa post-EDSA na yugto, tinangka muling konsolidahin ang progresibong manunulat at iwaksi ang reaksiyonaryong manunulat sa PANULAT (Pambansang Unyon ng Manunulat) noong 1986. Nanatiling nakapaloob ang ibang manunulat sa UMPIL (Unyon ng mga Manunulat sa Pilipinas) na 1974 ng pagkatatagat nagmula sa unyon ng mga nagsusulat sa Ingles (Writers Union of the Philippines), natransforma ito sa mga nagsusulat sa Filipino noong 1987. Naipagpatuloy ng UMPIL ang pananatili bilang relatibong aktibong organisasyon ng manunulat, at tulad ng PEN (Poets, Essayists and

Novelists) Philippines, may limitasyon din ito sa saklaw ng kasapian at aktibidad. Tulad din ng usaping bisa sa mga kumperensiya ng manunulat, may pangangailangang tasahin pa ang naging papel ng mga organisasyon ng manunulat sa paggabay kundi man pagbuklod sa mga termino ng pakikitungo't pakikiisa sa panulat, at ang relasyon ng panulat at bayan.

Higit pa ang bigwas sa kilusang lihim at pambansang demokratikong kilusan ng mamamayan sa mas mapanganib na hagupit ng liberalismo sa hanay ng Kaliwa. Armadong pakikibaka ang ubod ng isyu ng kontensiyon bilang pangunahin at mapagpasyang aktibidad at linya ng gawaing rebolusyon at pagiging Kaliwa. Naninindigan ang rejectionists para sa pangangailangan ng iba pang larangan ng gawain para sa Kaliwa, at pagiging laos na ng armadong pakikibaka. Naniniwala pa rin ang reaffirmists sa makauring sentralidad ng armadong pakikibaka sa rebolusyonaryong gawain at pagiging Kaliwa. Kung ano ang substansiya ng pagiging Kaliwa ang kontestansiyon at kung ano ang relasyon ng Kaliwang nilalang at kilusan (kasama ang sining, panitikan at panulat) sa bayan bilang ideal na pormasyon (pakikibaka) at transpormasyon (pambansang kalayaan at soberaniya). Minaksimisa ng estado ang biyak sa Kaliwa, at ginamit ang "kinakain ng rebolusyon ang sarili nitong mga anak" sa produksiyon ng ethos at etikang anti-Kaliwa: mga personal na naratibo ng biktimisasyon sa Kahos, ang pagkapaslang ng mga kadre at kasama sa intensipikasyon ng kalituhan sa kilusang lihim; mga iskolar na tungo sa pagiging Stalinista ang pangunahing iskolarsyip at makakaliwa sa Kaliwa na kilusan, at pati ang pagiging laos na ng rebolusyonaryong Kilusan at

pagiging hip at fasyonista ng legal na pakikilahok sa kalakaran ng estado at gobyerno.

Ang mga burgis na organisasyong manunulat — na alalayan ang kanilang presensya ang pangunahing layon sa poder na ito — ay hindi naman lubos na nakisangkot. Ang mga indibidwal na manunulat, lalo na ang mga dating kalahok sa kilusang lihim at pambansang demokratikong kilusan ng mamamayan — ang nagkaroon ng patuloy na batbatan. Dahil liberalismo ang naging direksiyon ng rejectionists, at bumalik ang disiplinang pang-organisasyon sa reaffirmists, ang reaffirmists ang patuloy na naggigiya at lumilikha ng agenda para sa panitikan at panulat sa isang banda, at pormasyon at transpormasyon ng bayan at sambayanan. Naging mahaba ang proseso ng paglilinaw ng mga posisyon sa Kaliwa. Sa pagkaluklok ni Benigno Aquino III noong 2010, at sa pamamayagpag ng mga personalidad at "left pluralist" na organisasyon ng Akbayan sa poder ng pambansang administrasyon—kasamaangdepensa sa hindi na k adepe-depensa pang mga isyu, tulad ng pork, korupsiyon at malgovernance — malinaw na naging politika ng pakikilahok ang politika ng pakikisangkot para sa mga indibidwal na ganansiya ng piling personalidad nito.

Walang publikasyon, walang regular na exhibit ang rejectionists. Maaga pa man, hindi nito nakayang isalin ang politikal na agenda sa larangan ng sining, panitikan at panulat. Simptomatiko na ang hanay na ito ay naging minorya sa kilusan mula sa ibaba, na may ulo pero walang katawan, at katawan ng panitikan at panulat, o mga manunulat at artista na hayagang kumakatawan sa politikal

na gawain nito. Kung anupaman, mga anti-Kaliwang iskolarsyip ang akdang nalikha nito na nagmistulang cottage industry tungo sa paghahanap pa rin ng kabuluhan sa global na akademya.

Ano-ano ang alingawngaw ng liberalismo na naganap sa Kaliwa sa dekada 80 at 90, at ang reapiirmasyon ng disiplinang organisado sa panitikan at panulat sa dekada 90 at 2000s? Nagsimula na ang eksplorasyon ng panitikan at panulat sa identity politics, at sa maraming artikulasyon at mobilisasyon ng mga identidad, ang paglaho ng social politics. May naganap na reduksiyon ng usaping uri — at kung gayon, ang usapin ng rebolusyonaryong gawain — bilang isa na lamang kalakaran ng pagbabago, at magpakaganito, hindi pangunahing kontradiksiyon, bagkus sumasagka pa sa artikulasyon at mobilisasyon ng mga identidad. Ang dekada 80 at 90 (administrasyon ni Corazon Aquino at Fidel Ramos) rin ang nagpakilala at malalimang nagpaugat sa neoliberalismong naudlot ipalaganap ng diktaduryang Marcos. Nagkaroon ng kahalintulad na pagkilos ang neoliberal na diin sa pribatisasyon ng mga publikong serbisyo at larangan sa kamay ng malalaking pribadong negosyo at rekonseptuwalisasyon ng “indibidwal” o pagkanilalang na may nosyon ng ahensiya, kapasidad makapili, awtonomiya, at sariling determinasyon.

Nalusaw ang mga organisasyon ng manunulat, kundi man tuwiran nang nakapanghina ang mga ito. At naging ad hoc na lamang ang pormasyon ng anumang pagtatangka na makapagbuo ng bago pang organisasyon, sa pinakamagandang larangan, kundi man pasulpot-sulpot depende sa inisyatiba ng mga kalahok at bagong kasapi. Ang mismong rasyonal at

adbokasiya ang pinakanaglaho at nakapanghina na nagbubuklod at nag-oorganisa sa mga manunulat — ang kapasidad nitong makapanghimok ng kritikal na masa ng manunulat na may kakayahang makapagbago ng direksiyon sa panitikan sa pamamagitan ng bagong sinasabing artikulasyon ng relasyon ng panitikan at panulat, at sambayanan. Kagyat sa pribatisasyon ng karanasan at indibidwalismo, ang creative non-fiction sa Ingles at personal na sanaysay sa Filipino, ang malinaw na isa sa mga umunlad at namayagpag. Naganap na ang debolusyon ng organisasyon sa indibidwal na manunulat sa artikulasyon ng mga panlipunang relasyon, at kahinaan sa pagsambit sa historikal na relasyon at sa kasalukuyan (heto na naman po tayo) wala pang lumalabas na kilusang pampanitikang kayang saklawin ang ethos at etika na ito.

Kaya nasa “any-any” (kung ano-ano na lang) na yugto tayo sa panitikan at panulat kaya medyo may tamlay. Katumbas ito ng mala-mala (liminal na yugto ng kawalan at pagkakaroon) o pasibong pagiging (nagpapadaloy kundi man nag-aantay na lang ng napapanahong substansasyon ng pagiging manunulat) sa panitikan at panulat. Ang mga sumusunod ang ilan sa manifestasyon ng tamlay: napakalimitadong lagusan para sa regular na publikasyon, lalo na sa Filipino at sa mga rehiyonal na wika; pamamayagpag ng indie cinema na siyang nagbibigay-trabaho at prestihiyo sa indie filmmaker bilang bagong intelektuwal; manaka-nakang pagtatanghal sa panitikan, maliban sa Virgin Lab Fest na festival ng pagtatanghal ng mga bagong dula at pana-panahong poetry slam; walang mayor na literary event (sa lahat ng

mga genre) at mismong kritisismong pampanitikan na bago; walang mayor na kinikilalang akdang pampanitikan (o baka wala pang dinadakila sa talaan ng kritisismo); walang bagong pamumuno o lider sa panitikan (tandaan na burgis at peti-burgis pa rin ang maraming manunulat); papatanda ang edad ng nagiging pambansang alagad ng sining; wala ring regularidad ang produksiyon sa kilusang lihim at kilusang mamamayan; wala ring masigabo simula 1980s (o dahil nga sa kaganapan dito) kahit maimamapang manaka-nakang pagtatangka sa mga kilusang pampanitikan, bilang ilang halimbawa; tanging ang aksidental na pinagmulan ng mga mangangatha (kuwentista at personal na mananaysay) mula sa Philippine Normal University, sina Eros Atalia, Jose delos Reyes, Ferdinand Garin at Genaro Cruz ang may malinaw na kakaibang kontribusyon sa produksiyon ng makabagong katha pero walang lubos na artikulasyon nito, hindi tulad ng mga naunang kilusang pampanitikan. Walang hayagang “excitement” pero marami pa rin ang nahihimok na manunulat na magtampisaw at magpakabihasa rito.

Paano nangyari itong “wasted look, glass eyes, been there mode” ng panitikan at panulat? Wala pero mayroon, mayroon pero wala pa naman. Meron din namang produktibong manaka-nakang kaganapan sa panitikan. Sa 2016, pinakamarami ang nabilang kong writing workshops. Tulad na rin ng hysteria ng K-12 na magpi-filter sa grades 11 at 12 na magpakadalubhasa na o mag-vocational na, at huwag nang tumuloy pa sa tersiyaryong antas — kakambal ng pagpapahina sa humanidades at wikang pambansa, at sa ngalan ng pagpapatibay ng mga praktikal na asignatura — nagkaroon

ng tikas na manindigan ang mga pangunahing sentro ng humanidades at maglunsad at magpanatili ng writers’ workshop. Bago pa man dito, nakapagbuo na ang Kataga ng iba’t ibang sangay sa bansa, na tanging GUMIL (Ilokano Writers Association of the Philippines) ang nakagawa na may international chapters pa. Sa larangan ng pelikula, ang pagkabuo ng political film collectives ang pinakatampok na inisyatiba tulad ng Tudla na may taunang Pandayang Lino Brocka Political Film and New Media Film Festival, Kodao, Kilab at AlterMidya (People’s Alternative Media Network), maging ang nasa panitikang andergrawn.

Ang simulang paglipana ng mga programa sa malikhaing pagsulat ang nangyari rin noong dekada 90 — mula certificate, undergraduate, masteral at hanggang PhD na antas. Sa katunayan, hango sa titulong isang serye ng mga kurso sa masteral na programa sa malikhaing pagsulat sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas sa University of the Philippines (UP) ang isyu at konsern na “bago at eksperimental” na tinalakay ko. Ikatlo ang kurso, matapos ng tradisyonal na porma, at modernong panulat. Pinormalisa sa isang disiplina ang panulat, mula sa di-pormal na mentoring tungo sa pagkatuto sa klasrum na karanasan. Ito marahil ang pinakamalaking redireksiyon ng panulat, na italaga ang akademya bilang pangunahing poder ng pagpapaunlad ng at pagiging manunulat. Ang higit na produksiyon ng manunulat-guro ang resulta nito, at dahil sa pag-alagwa ng enrollment sa mga programa, at ang paglipana ng mga ito sa iba’t ibang disiplina at administratibong posisyong higit na nagpropesjonalisa



sa pagiging manunulat. Dumami ang bilang ng prospektibong manunulat, at sa ganito, dumami rin ang aktuwal na bilang ng nagpatuloy at naging manunulat.

Dalawa ang naging pangunahing outlet ng manunulat. Online ang una rito. Sa panahong uso ang personal blogs para magkaroon ng media platform, maraming manunulat ang naglunsad at nagmantene ng personal blogs bilang pagkakaroon ng publikong akses sa mga akda at personalidad nila kahit pa may blog icons na lumabas sa bilang ng hits, tulad ng isang sassy lawyer at mga politikal na blogger na nalampasan na rin ng fashion, travel at food bloggers ang bilang ng hits at followers. Sa edad ng Facebook, ginagamit ng mayorya ng manunulat ang kanilang accounts para magpost ng malikhaing akda, personal na opinyon at paninindigan sa ilang panlipunan at politikal na kaganapan. Epektibo ang Facebook dahil ang isa sa tampok na manunulat na inani ang kanyang posts at ginawang libro ay si delos Reyes. Sa maraming mas bagong henerasyon ng manunulat, natural na tunguhin ng maikling katha ang resureksiyon ng dagli sa 2000s. Pumakat pa ang teknolohiya ng texting sa cellphones at posting sa social networks na lalo pang nagpaikli ng attention span ng mambabasa at ng manunulat. At ito ang akdang may direktang ugnay sa social platform na unang pinaglathalaan ng mga ito. Indikasyon din ito na prestihyong produkto ang libro na kahit pa lumabas ito sa pang-araw-araw na plataporma't paninikip ng butsi, mayroon pa ring ilang libo na handa pa rin itong muling lamlamin sa kalibrasyon ng naunang teknolohiya ng libro.

Ito rin ang DIY (do-it-yourself) na impetus ng zines. Marami pa ring zines na naglalabasan sa alternatibong diseminasyon nito sa niche na pagtitipon ng mga artista, sa independent bookstore tulad ng Uno Morato at mga second-hand bookstore, at iba pa. Mula sa indibidwal na independiyenteng inisyatiba ng manunulat na maaaring siya rin ang graphic designer at printer o hindi, napakat ang teknolohiya ng zines sa distinksiyon ng nauna't hindi na nakaakibat pa dahil wala namang pagtatangkang umakibat pa—maliban sa glossy at mas mamahaling graphic novels—ang zines. Ang koalisyon ng luma, makalumang bago, bagong luma, bagong lagusan ng panitikan at panulat ay ang mga publikasyon ng at pablisyer na Visprint. Hindi tulad ng pagpasok ng teknolohiya ng purong online publishing ng mga akdang pampanitikan na hindi lubos na umalagwa sa pagtarget ng market na Filipino sa global online portal, kinakailangang transitoryong paglalathala ang sa Visprint at diseminasyon ng napapanahong panitikan ng mas bagong henerasyon ng manunulat at panulat. At ito ang pampanitikang outlet ng manunulat, ang ikalawang mahalagang lagusan ng panitikan, na ang pinakamahalagang kontribusyon sa panahon ng pagkasulat nitong sanaysay ay ang Visprint.

May online presence at savviness ang marami sa mga awtor ng Visprint, na nangangahulugan na hindi lang mas may ugnay sa prospektibong mamimili ng libro sa gamit na wika, syntax at pormulasyon ng teksto, pati na rin sa pamilyaridad sa platapormang nagpapalapit sa manunulat, kanyang panulat at mambabasa. Simula pa 2001 sa unang publikasyon ng

Visprint ng *ABNKKBSNPLako?! ni Bob Ong*, maraming natuklasang bagong manunulat ang pablisyer, mas naging risk-taker ito kumpara sa akademikong pablisyer na naghahanap ng kredensiyal at patron na backer, o trade publisher na naghahanap sa pangunahin ng komersiyabilidad. Pinakamalaki ang following ng Visprint na mambabasa at nakapagbuo na rin ito — na hindi lubos na nagawa ng tradisyonal na pablisyer — ng fan base na madaling maisalin sa paglikha ng critical reading public. May mga event ang Visprint para sa awtor at mambabasa, at sabayang intelihente at popular ang mga ito. Kapado rin ng Visprint ang suportang aktibidad na magpapatangkilik sa mga libro at kanyang mga manunulat. Hindi tulad ng tradisyonal na pablisyer o ng independiyenteng pablisyer na “one-note samba” ang repertoire, mas dinamiko ang repertoire, ang interaksyon ng manunulat at publiko, ang feedbacking, at walang lubos na utang na loob sa mga tradisyonal na pinagkakautangan ng loob ng tradisyonal na pablisyer at manunulat. Kasama ng manunulat, gawing literari ang produksiyon ng pang-araw-araw na teknolohiyang gamit o ginagabayan ng social networks at personalisadong gadgets, at ng pagdanas sa mga ito ang nagawa ng Visprint. Kung umaakda ang manunulat ng pang-araw-araw na angas, rant, panlalaglag at pag-aangat sa kanilang akda, matagumpay ang Visprint na naitulay ito sa kanilang mambabasa at publiko, at lampas pa rito, sa kanyang mga event, nagkaroon ng diyologo ang manunulat at mambabasa. At manatili sanang ganito kundi pa nga mas independiyente at interaktibo ang Visprint.

Ang pananatili ng avant garde o ang ilang piling manunulat ang isang

panandangbato ng produktibong dinamismo sa matamlay na angas ng panitikan na kahit pa hindi popular ang kanilang panulat at akda, napatunayan (kahit pa in hindsight) na kayang indain ang bulto ng puwersang kanilang kinakalaban ang kabuuang puwersa nito. Sa modernong panulaan, sina Jose Garcia Villa at Alejandro G. Abadilla ito, na sinagkaan ng mas moderno pang kongkretisasyon ng modernistang panulaan ng Bagay Poets tulad nina Rolando Tinio at Jose F. Lacaba, na may magkaibang trajektori ng panulaan. Naging malawak ang avant garde sa panahon ng panitikang protesta sa panahon ng diktaduryang Marcos: sa inobatibong paglahok sa kahirapan bilang lunduyan ng pag-unawa sa historikal na kaganapang pumapaimbalot sa estado, bansa, komunidad at mamamayan. Pero matapos ngyugtong ito na matagumpay — hindi lahat ng nagtangka, sampu sang pera man ay nakapasok sa kontra-gahum na ito — sino ang nagpapatuloy ng tradisyon (oo, ito man ay namamapa na rin na minor pero kontra-mayor na daluyan ng panitikan at panulat) ng avant garde?

Sa kapanahunan ko, si Vim Nadera ito at ang kanyang postmodernistang panulaan at katha cum performance nito. May kakaibang kabig din si Luna Sicat sa naunang mga kuwento, tulad ng “Ang Lohika ng mga Bula ng Sabon,” mga dula at pati ang mga nobela. Sa pelikula, ito ang non-negotiable na haba at lawak ng “pure cinema” ni Lav Diaz. Sa sumunod na henerasyon ng manunulat, ito malamang sina Adam David at Angelo Suarez na nakapostura ang mga akda para antagonistikong makipagtunggali sa status quo, at naghahanay din ng alternatibong moda ng produksiyon, distribusyon at resepsiyon sa kanilang panulat at

sa panitikan sa pangkalahatan. Nagets na ba ang punto ko tungkol sa avant garde? Ito ang mga “non-compromising highly innovative” na mga manunulat at artista, na kongkretong nabigkas na (nakasulat, lumabas sa panayam, nasa isang feature article, nasa blog at Facebook) ang kanilang bisyon sa panulat, papel ng panitikan sa lipunan, ugnayan ng mga ito, pati ang tinutumbok na suliranin at ang resolusyon ng suliranin. May point of reference ang avant garde na manunulat at artista — ang kanyang manifesto — at ang bawat akdang sinulat, sinusulat at susulatin o ang mga obra ay nagsisilbing artikulasyon at reartikulasyon ng kanyang manifesto. Ang problema lang sa avant garde sa bansa ay indibidwal na manunulat ito, manifesto ng isang manunulat o artista lamang ito. Hindi ito tulad ng surrealist o Dada manifesto na may kolektibidad, may kaisahan ang mga indibidwal na manunulat sa parametro ng pagiging avant garde, ang sa bansa — *I, me, myself* pa rin ang avant garde.

Nakaugnay pa rin ang sandali ng kasalukuyan sa nosyon ng pribatisadong indibidwalismo at pagkanilalang ng manunulat, at ang inaakalang ahensiya, kapangyarihan at awtonomiya ng kanyang tinig. May tigas ang kanyang posisyonality dahil may pinaninindigan itong kontraryo sa gahum ng panitikan at panulat. At kahit makapasok ito, hindi lubos. At paratihan din ang pag-eetsa-puwera sa kanya. Tulad naman sa gahum sa panitikan at panulat, kaunti pero pili lang din ang kanyang mambabasa at publiko. At ang artikulasyon ng iba pang maaaring mundo sa panitikan at panulat ang atraksiyon sa avant garde na manunulat. Kung tutuusin, ang politikal na manunulat at panulatan

— ang tanggap ang disiplinang organisado — ang siya naman talagang sustenidong presensiya ng avant garde. Hindi na ito magagawa kahit pana-panahong itong ilaglag hanggang sa hanay ng pambansang alagad ng sining. Tulad sa politikal na pamana ng First Quarter Storm sa pedagohiya ng UP, no turning back na sa politikal na panitikan at panulat para sa bayan. Wala nang balikan sa purong kolonyal na UP o art for arts sake na panulat, na nakalikha na ng kondisyon ng posibilidad ng pagbabalikwas tungo sa malaya at mapagpalayang panitikan.

Noong teenager ako noong 1980s hanggang maging batang aktibista, madalas ang titulo na “Quo Vadis” (Where are you going?), naging graduation song pa ng isang batch sa aking eskuwelahan, batay naman sa kanta ni Diana Ross, “Do you know where you’re going to?” Mga 20 taong mapa ang naipresenta ko ng bago at eksperimental sa panitikan, matapos ng unang pagtatangka na gawin ito noong 1999. Hindi naman mga bolang kristal sa hinaharap at ng hindi pa nadadanas lampas ng kasalukuyan ang panitikan at panulat. Pero tulad ng bolang kristal, mga filter sa triangulasyon ng pagkamamamayan ng manunulat at mambabasa ang panitikan at panulat at pawang nilalang ng estado na maging daluyan ng ideological state apparatus: maaari ang batbatan at debate dahil nasa mundo naman ng idea, ng abstrak at abstraksiyon ng pagdanas ang panitikan at panulat. Wala mang namamatay sa panitikan at panulat, at pagbabasa, nakakaakda naman ang mga ito ng iba pang posibilidad sa kasalukuyang mundo, na ang akto ng pagsulat at pagbasa, ika nga ni Agosto Boal na para sa kanyang teatro, ay

hindi naman talaga rebolusyonaryo  
pero maaaring gawing pag-eensayo  
para sa rebolusyon.

Hawthorne, California  
20 Mayo 2016

*Si Rolando B. Tolentino ay fakulti ng University of the Philippines Film Institute at dating dekanong ng UP College of Mass Communication. Nakapagturo siya sa Osaka University, National University of Singapore, at University of California, Berkeley. Nakatuon ang kaniyang interes sa pananaliksik sa panitikan, kulturang popular, pelikula at midya sa Filipinas, gamit ang pagkakasalikop ng mga isyung nasyonal at transnasyonal. Nagsusulat din siya ng katha at sanaysay, at fellow ng UP Institute of Creative Writing. Siya ay kasapi ng Manunuri ng Pelikulang Filipino, AlterMidya (People's Alternative Media Network), at Congress of Teachers and Educators for Nationalism and Democracy (CONTEND-UP).*